Materiallar to’plami · Conference Proceedings

“Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlarni ta’minlash: global chaqiriqlar va milliy yechimlar(Fuqarolarning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlari: transmilliy muammolar va ularni hal etish mexanizmlari)”

01 October – 14 November 2026

UDK 34

IQTISODIY, IJTIMOIY VA MADANIY HUQUQLARNI TA’MINLASH: GLOBAL CHAQIRIQLAR VA MILLIY YECHIMLAR

VOYAGA YETMAGANLAR O‘RTASIDA SAMOSUD HOLATLARINING OLDINI OLISHNING IJTIMOIY-PROFILAKTIK ASOSLARI

Madinabonu Ibrohimova*

Farg‘ona davlat universiteti Sotsiologiya yo‘nalishi talabasi (bakalavr)

✉ ibroximovamadina1707@gmail.com

ANNOTATSIYA

Tezisda voyaga yetmaganlar o‘rtasida samosud (o‘zboshimchalik bilan jazolash) holatlarining shakllanish omillari sotsiologik nuqtai nazardan tahlil qilinadi, raqamli muhitning bu jarayondagi o‘rni o‘rganiladi hamda oila, maktab, mahalla va huquqni muhofaza qiluvchi organlar hamkorligiga asoslangan profilaktika yo‘nalishlari taklif etiladi.

Kalit so‘zlar

samosud, voyaga yetmaganlar, profilaktika, ijtimoiy nazorat, ijtimoiylashuv, huquqiy madaniyat, kiberbulling.

KIRISH

Bugungi kunda yoshlar ijtimoiy hayotining muhim qismi maktab, ko‘cha va ijtimoiy tarmoqlarda kechmoqda. Shu muhitda nizolar ba’zan qonuniy yo‘l bilan emas, guruh bo‘lib kaltaklash, tahqirlash yoki ommaviy sharmanda qilish kabi samosud shakllarida hal etilmoqda. Odatda bunday holatlar “adolatni o‘zimiz o‘rnatamiz” degan tasavvur, qasos yoki guruh bosimi bilan izohlanadi, voqea esa telefonga olinib, ijtimoiy tarmoqlarda tarqatiladi. Natijada jabrlanuvchi jismoniy zarar bilan birga ruhiy bosim va obro‘siga zarba ham oladi.

Bola huquqlari to‘g‘risidagi Konvensiya bolani har qanday zo‘ravonlik va tahqirdan himoya qilish davlatning majburiyati ekanini belgilaydi [1]. O‘zbekistonda esa bu yo‘nalish «Bola huquqlarining kafolatlari to‘g‘risida»gi [2] va «Huquqbuzarliklar profilaktikasi to‘g‘risida»gi [3] qonunlarda o‘z aksini topgan. Samosud sotsiologik jihatdan jazolash huquqining rasmiy institutlardan chiqib, nazoratsiz jamoaviy reaksiyaga o‘tishi sifatida talqin qilinadi: Dyurkgeym jazoni kollektiv ongning ifodasi deb hisoblagan [4], olomon ta’siri esa bu reaksiyani yanada kuchaytirishi mumkin [5].

Tadqiqotning maqsadi — voyaga yetmaganlar o‘rtasida samosud holatlarining shakllanish omillarini aniqlash va ularning oldini olishga qaratilgan ijtimoiy-profilaktik yo‘nalishlarni asoslashdan iborat.

METODLAR

Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega bo‘lib, unda nazariy tahlil va umumlashtirish, qiyosiy tahlil hamda tizimli yondashuv usullaridan foydalanildi. Asosiy manbalar sifatida ijtimoiy o‘rganish, ijtimoiy bog‘lanish va stigmatizatsiya nazariyalari [6–8; 10], normativ-huquqiy hujjatlar [1–3] hamda kiberbulling bo‘yicha tadqiqotlar [9] ko‘rib chiqildi. Mustaqil so‘rovnoma yoki intervyu o‘tkazilmagan, shu sababli xulosalar nazariy asosga tayanadi.

NATIJALAR

3.1. Samosud shakllanishining omillari. Tahlil natijalariga ko‘ra, voyaga yetmaganlar o‘rtasida samosud beshta asosiy omil ta’sirida shakllanadi.

Birinchidan, ijtimoiy o‘rganish. A. Bandura nazariyasiga ko‘ra, bolalar xulq-atvorni kuzatish orqali o‘zlashtiradi [6]. Zo‘ravonlikni “adolat” sifatida ko‘rsatuvchi namunalar (oiladagi muhit, tengdoshlar, ommaviy videolar) uni qabul qilinadigan xatti-harakat deb qabul qilishga olib keladi.

Ikkinchidan, guruh bosimi va mas’uliyatning bo‘linishi. Guruh ichida shaxs o‘z javobgarligini kamroq his qiladi, zo‘ravonlikni “haqli jazo” deb baholash orqali o‘zini oqlaydi (“ma’naviy befarqlik” mexanizmi) [7].

Uchinchidan, ijtimoiy bog‘lanishning zaifligi. T. Xirshi nazariyasiga ko‘ra, oila, maktab va jamoaga bog‘lanishi zaif yoshlarda me’yorga zid xulq-atvor ehtimoli yuqori bo‘ladi [8]. Nazorat va e’tibor yetishmasa, tengdoshlar guruhi asosiy ta’sir manbaiga aylanadi.

To‘rtinchidan, huquqiy tizimga ishonch va huquqiy madaniyatning pastligi. Yoshlar qonuniy yo‘l sekin yoki foydasiz deb hisoblasa, nizoni o‘zlari “hal qilishga” intiladi.

Beshinchidan, raqamli muhit. Video suratga olish va tarqatish samosudni “namoyish”ga aylantiradi: ishtirokchi uchun u tan olinish manbai bo‘lib qoladi, jabrlanuvchi uchun esa takroriy tahqir va shaxsiy hayot daxlsizligining buzilishiga sabab bo‘ladi. Onlayn tahqirlash jabrlanuvchining ruhiy holatiga jiddiy ta’sir qilishi xalqaro tadqiqotlarda ko‘rsatilgan [9].

3.2. Oqibatlari. Jabrlanuvchi jismoniy va ruhiy zarar ko‘radi, uyat va ijtimoiy izolyatsiya xavfi oshadi. Ishtirokchilar huquqiy javobgarlikka tortilishi bilan birga “huquqbuzar” deb belgilanib (labeling), keyingi ijtimoiy moslashuvda qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin [10]. Jamiyat uchun esa qonunga ishonchning pasayishi xavfi yuzaga keladi.

3.3. Profilaktika yo‘nalishlari. Profilaktikani uch darajada tashkil etish maqsadga muvofiq: birlamchi (barcha o‘quvchilar bilan) – huquqiy savodxonlik, nizoni tinch hal etish va empatiya ko‘nikmalarini shakllantirish; ikkilamchi (xavf guruhi bilan) – psixolog, ijtimoiy pedagog va mahalla profilaktika inspektori ishtirokida individual ishlash; uchlamchi (hodisa sodir bo‘lgach) – jabrlanuvchiga psixologik yordam ko‘rsatish va ishtirokchilar bilan tiklovchi (restorativ) yondashuvni qo‘llash.

MUHOKAMA

Natijalar samosudni faqat yosh xususiyati yoki alohida shaxslarning “yomon xulqi” bilan izohlab bo‘lmasligini, u oila, maktab, tengdoshlar va raqamli muhit o‘rtasidagi ijtimoiy o‘zaro ta’sirning mahsuli ekanini ko‘rsatadi. Qonuniy yo‘l orqali himoya olish imkoniyati yoshlar uchun tushunarli va yaqin bo‘lmasa, o‘zboshimchalik kuchayishi mumkin.

Asosiy muammolar: (1) yoshlar orasida huquqiy savodxonlik va nizoni hal etish ko‘nikmalarining yetarli emasligi; (2) ayrim ta’lim muassasalarida psixologik xizmat imkoniyatlarining cheklanganligi; (3) oila va maktab o‘rtasidagi hamkorlikning zaifligi; (4) zo‘ravonlik videolarini tarqatishning “oddiy hol” deb qabul qilinishi.

Takliflar: maktab va kollejlarda huquqiy savodxonlik va nizolarni tinch hal etish bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlar o‘tkazish; tengdoshlar vositachiligi (peer mediatsiya) amaliyotini joriy qilish; anonim murojaat va ishonch liniyalari haqida yoshlarga keng ma’lumot berish; ota-onalar bilan muntazam ishlash; mahalla, maktab va huquqni muhofaza qiluvchi organlar hamkorligini kuchaytirish; zo‘ravonlik videolarini tarqatmaslik va shikoyat qilish madaniyatini shakllantirish; hodisalardan keyin jabrlanuvchiga yordam ko‘rsatish tizimini rivojlantirish.

Tadqiqotning cheklovi — mustaqil empirik ma’lumotlar to‘planmagan. Keyingi bosqichda maktab o‘quvchilari va o‘qituvchilar orasida so‘rovnoma hamda intervyu o‘tkazib, ushbu omillarni mahalliy sharoitda tekshirish maqsadga muvofiq.

XULOSA

Voyaga yetmaganlar o‘rtasida samosud ijtimoiy o‘rganish, guruh bosimi, ijtimoiy bog‘lanishning zaifligi, huquqiy madaniyatning pastligi va raqamli muhit omillari ta’sirida shakllanadi. Uning oldini olish uchun bir martalik tadbirlar emas, oila, maktab, mahalla va huquqni muhofaza qiluvchi organlarning izchil hamkorligi, yoshlarga qonuniy yo‘l orqali himoya olish imkonini ko‘rsatish hamda zo‘ravonlikni namoyish etishga qarshi

madaniyatni shakllantirish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. United Nations. Convention on the Rights of the Child. 1989.

2. O‘zbekiston Respublikasining «Bola huquqlarining kafolatlari to‘g‘risida»gi Qonuni (2008-yil 7-yanvar, O‘RQ-139-son). https://lex.uz

3. O‘zbekiston Respublikasining «Huquqbuzarliklar profilaktikasi to‘g‘risida»gi Qonuni (2014-yil 14-may, O‘RQ-371-son). https://lex.uz

4. Durkheim, E. The Division of Labor in Society. New York: Free Press, 1997.

5. Le Bon, G. The Crowd: A Study of the Popular Mind. London: T. Fisher Unwin, 1896.

6. Bandura, A. Social Learning Theory. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1977.

7. Bandura, A. Moral Disengagement in the Perpetration of Inhumanities. Personality and Social Psychology Review. 1999. Vol. 3, No. 3. P. 193–209.

8. Hirschi, T. Causes of Delinquency. Berkeley: University of California Press, 1969.

9. Hinduja, S., Patchin, J. W. Bullying, Cyberbullying, and Suicide. Archives of Suicide Research. 2010. Vol. 14, No. 3. P. 206–221.

10. Becker, H. S. Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance. New York: Free Press, 1963.